

που αναρωτιέται κανείς σε ποιό βαθμό ορισμένοι από τους συγγραφείς του τόμου μπορούν να διαβάσουν τον Αριστοτέλη στο πρωτότυπο. Δεδομένου ότι μια μετάφραση αριστοτελικού χειμένου σημαίνει ταυτόχρονα και ερμηνεία του, μια ερμηνεία που στηρίζεται σε μεταφράσεις είναι ήδη ένα τρίτον από της ἀληθείας.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Π. ΚΟΤΖΙΑ-ΠΑΝΤΕΛΗ

Élisabeth Malamut, Sur la route des saints byzantines, Παρίσι, CNRS Editions, 1993, σελ. 399, 8 φωτογραφίες, 12 χάρτες, Appendice.

Η Élisabeth Malamut, γνωστή από το δίτομο έργο της για την ιστορική γεωγραφία των νησιών της Ανατολικής Μεσογείου, ασχολείται με θέμα οικείο, την ιστορική γεωγραφία του Βυζαντίου όπως αυτή αποτυπώνεται στα αγιολογικά κείμενα που περιγράφουν μετακινήσεις αγίων, μοναχών στην πλειονότητά τους. Το βιβλίο αρχίζει με μια σύντομη εισαγωγή (σσ. 9-11), όπου επισημαίνεται ότι στόχος του είναι να «εξετασθεί εκ βαθέων η ιστορική γεωγραφία και η κοινωνιολογία των μετακινήσεων, μέσα από τα ταξίδια των μοναχών» (σ. 9).

Στο πρώτο κεφάλαιο, που τιτλοφορείται *Figures de Saints* (σσ. 13-53), παρουσιάζονται επιλεκτικά ιστορικά πρόσωπα αγίων, οι οποίοι είναι γνωστοί για τα ταξίδια τους. Για τον καθένα άγιο αφιερώνεται και μία ενότητα, στην οποία αναγράφονται, με βάση τα δεδομένα του Βίου του, τα πιο σημαντικά σημεία της ζωής του, καθώς επίσης κάθε είδους ταξίδια που ο άγιος είχε επιχειρήσει, συμπεριλαμβανομένων και όσων συνδέονται με την «άσκηση», καθώς «το ταξίδι νοείται ως γεωγραφική μετακίνηση, αλλά και πνευματικό οδοιπορικό» (σ. 13). Συνολικά το πρώτο κεφάλαιο υποδιαιρείται σε οκτώ ενότητες.

Η πρώτη ενότητα ασχολείται με δύο χαρακτηριστικές περιπτώσεις ταξιδιωτών αγίων των τελών του 4ου αιώνα, της Μελανίας της Νέας (σσ. 14-15) και του Αλεξάνδρου του Αχοιμήτου (σσ. 16-18), επισημαίνοντας (σ. 18) τις ομοιότητες και τις διαφορές ανάμεσα στους δύο συγχρόνους αγίους. Η δεύτερη ενότητα (σσ. 18-21) καταγίνεται με τον Βίο του Δανιήλ Στυλίτη, η τρίτη με τους πιο αντιπροσωπευτικούς εκπροσώπους του μοναχισμού της Αιγύπτου και της Παλαιστίνης (σσ. 21-29). Η τέταρτη ενότητα είναι αφιερωμένη στους αγίους που έζησαν και έδρασαν στη διάρκεια της εικονομαχίας, ενώ η πέμπτη εξετάζει τις μετακινήσεις δύο επαρχιωτών αγίων του 9ου-10ου αιώνα, του Λουκά του Νέου (-953) (σσ. 33-36) και του Μιχαήλ Μαλείνου (894-961) (σσ. 36-40), «φυσιογνωμίες τελείως διαφορετικές αλλά αντιπροσωπευτικές της εποχής». Η έκτη ενότητα (σσ. 40-43) είναι αφιερωμένη στον Λάζαρο τον Γαλησιώτη (967-1053), έναν «νέο τύπο αγίου», ο οποίος επιχειρεί να ταξιδέψει πάνω στα ίχνη των αγίων του 6ου αιώνα, επισκεπτόμενος τα μεγάλα μοναστήρια της Παλαιστίνης. Η έβδομη ενότητα (σσ. 44-48) αναφέρεται στις μετακινήσεις-αποστολές των Κυρίλλου-Κωνσταντίνου και Μεθοδίου, στις οποίες η συγ-

γραφέας αναγνωρίζει βέβαια πολιτική σκοπιμότητα, αλλά θέτει επίσης το πρόβλημα (σ. 47) της μεταφύτευσης των ελληνικών κοινοτήτων στην Ιταλία¹. Στην ίδια ενότητα (σσ. 48-51) εξετάζεται και η περίπτωση του Νείλου από το Rosano. Το πρώτο κεφάλαιο κλείνει με την όγδοη ενότητα (σσ. 51-53), όπου γίνεται λόγος για αγίους έξω από τον Βυζαντινό χώρο, με χαρακτηριστική περίπτωση του γεωργιανού μοναχού του 9ου αιώνα Ιλαρίωνα. Απουσιάζει από το βιβλίο (μία μόνον μνεία υπάρχει στη σ. 316), μια μεγάλη φυσιογνωμία στην ιστορία του βυζαντινού μοναχισμού, ο Μάξιμος ο Ομολογητής (580-662), γνωστός εκτός από τις θεολογικές του πραγματείες και την αντίθεσή του προς τον μονοθελητισμό², για τα ταξίδια που έκανε στην Αλεξάνδρεια (630 περ.) και στη Ρώμη (649)³.

Το δεύτερο κεφάλαιο με τίτλο *D'ou viennent-ils* (σσ. 55-87) είναι αφιερωμένο στη γεωγραφική και κοινωνική προέλευση, καθώς και στη σταδιοδρομία των ταξιδιωτών αγίων. Ανιχνεύοντας πρώτα τη γεωγραφική τους προέλευση η συγγραφέας καταλήγει στο γενικό συμπέρασμα ότι οι άγιοι που έκαναν ταξίδια προέρχονται αδιάκριτα από όλο τον βυζαντινό χώρο. «Αν η Κωνσταντινούπολη είναι η γενέτειρα πολλών αγίων προσώπων, επίσης μεγάλος αριθμός αγίων κατάγεται από μικρά και άγνωστα χωριά των επαρχιών της Ανατολής και της Μικράς Ασίας» (σ. 61). Πιστεύω ότι η διερεύνηση της γεωγραφικής προέλευσης των ταξιδιωτών αγίων κατά περιόδους θα μπορούσε να αποδώσει περισσότερο. Κατόπιν εξετάζεται η κοινωνική προέλευση, η μόρφωση και η σταδιοδρομία των αγίων (*Milieu social*, σσ. 62-70· *Formation*, σσ. 70-77· *La route de la carrière*, σσ. 77-87). Η συγγραφέας διαπιστώνει ότι τα αγιολογικά κείμενα του 4ου-6ου αιώνα ασχολούνται αποκλειστικά με αγίους πλούσιους και ευγενείς (Μελανία, Αλέξανδρος Αχοίμητος, Μάρκελλος Αχοίμητος, Ιωάννης Ησυχαστής, Ιωάννης Ελεήμων κ.ά.), σε αντίθεση με συναφή κείμενα του 9ου -11ου αιώνα με ήρωες αγίους ταπεινής καταγωγής. Την έλλειψη τέτοιου είδους κειμένων κατά την πρώιμη εποχή η συγγραφέας την αποδίδει στις προσωπικές προτιμήσεις των συγγραφέων, «επειδή οι ίδιοι οι βιογράφοι ανήκαν στην ίδια κοινωνική τάξη με τους ήρωές τους» (*les auteurs puisaient dans un répertoire lettré et aisé par goût personnel, dans la mesure où ils appartiendrait eux mêmes à un milieu social plus aisé que leurs successeurs des 9e-11e siècles* σ. 67). Πιστεύω ότι η ανίχνευση των αγιολογικών κειμένων απαιτεί την παράλληλη και

1. Θέμα τεράστιο με ιδιαίτερα ελλιπή βιβλιογραφία. Αναφέρω ενδεικτικά το κλασσικό έργο του S Borsari, *Il monachesimo bizantino nella Sicilia e nell'Italia meridionale prenormanne* [Istituto italiano per gli studi storici 14], Νάπολη 1963, και το πιο πρόσφατο του J-M Sansterre, *Les moines grecs et orientaux à Rome aux époques byzantine et carolingienne* (milieu du VIe s - fin du IXe s), 2 τ., Βρυξέλλες 1980

2. PG, 90, 91 *Maximi Confessoris, Quaestiones ad Thalassium*, εκδ. C Laga-C Steel, [Corpus Christianorum, Series Graeca 7], Louvain 1980

3. Βίος Μαξίμου, PG 91, στ. 76 A, 77C. Βλ. J L Van Dieten, *Geschichte der griechischen Patriarchen von Konstantinopel von Sergios I bis Johannes VI (610-715)*, Άμστερνταμ 1972, σ. 37 κ ε. Βλ. επίσης *Maximus Confessor Actes du Symposium*, εκδ. F Heinzer - C Schonborn, Freiburg 1982

οργανωτική διερεύνηση των κοινωνικών συγκυριών της κάθε εποχής. Κατά την πρώιμη εποχή η επιρροή των μοναχών στη βυζαντινή κοινωνία είναι τεράστια, καθώς οι τύχες της αυτοκρατορίας καθορίζονται από εκπροσώπους της μοναστικής παράταξης. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Αττικού (406-425)⁴ και, βέβαια, της αυτοκράτειρας Πουλχερίας (Αυγούστας από το 414)⁵. Σχετικά με την απορία που διατυπώνεται αν στον 9ο-11ο αιώνα les hagiographes s'adressant désormais à des milieux dans l'ensemble moins cultivés et plus populaires (σ. 67) νομίζω ότι οι βιογράφοι δεν συνέθεταν Βίους μόνο σύμφωνα με τις απαιτήσεις του κοινού, αλλά κυρίως για να δοξάσουν τους ήρωές τους⁶, μέσω των οποίων επαινείται και η τάξη την οποία εκπροσωπούν. Η παράλληλη εξέταση, από την άλλη πλευρά, των διαφόρων παραλλαγών των αγιολογικών κειμένων, π.χ. του Βίου Θεοδώρου Στουδίτη⁷, θα μπορούσε να τεκμηριώσει και να πλουτίσει τα αναφερόμενα στο βιβλίο παραδείγματα ή ακόμα και να διανοίξει διαφορετικές οδούς στην έρευνα. Η συγγραφέας δείχνει να αγνοεί τη βιβλιογραφία (βλ. σσ. 368-371) και μάλιστα τη βασική και εν πολλοίς αξεπέραστη ειδική μελέτη για τη βυζαντινή αγιολογία του Α. Ρ. Rudakov, *Ocherki vizantiyskoy kul'tury po dannym grecheskoy agiografii*, Μόσχα 1917, ανατ. Λονδίνο 1970.

Η συγγραφέας διακρίνει τους αγίους που είχαν παιδεία (Les saints lettrés, σσ. 70-73) και τους αμαθείς (Les saints peu instruits ou incultes, σσ. 74-77) καταλήγοντας σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα, βασισμένα στα δεδομένα των αγιολογικών κειμένων. Ακολούθως διερευνάται η σταδιοδρομία των αγίων πριν αυτοί λάβουν το μοναχικό σχήμα διακρίνονται όσοι εγκατέλειψαν την πολιτική, εκκλησιαστική, στρατιωτική τους κ.ά. σταδιοδρομία (σσ. 77-82) για να καρούν μοναχοί, περνώντας πάντοτε από την Κωνσταντινούπολη, πόλο έλξης των μελλοντικών μοναχών (σ. 83), και εκείνοι που ήταν προορισμένοι από την παιδική τους ηλικία (enfants moines, σ. 84) να βιώσουν τον μοναχισμό. Στα παραδείγματα που παρατίθενται στο βιβλίο αξίζει να προστεθεί η περίπτωση του Στεφάνου του Νέου, ο οποίος είχε αξιωθεί και πριν γενέσεως απ' έμβρύων άποταχθῆναι αὐτὸν τῶ μοναδικῶ βαθμῶ⁸.

Το τρίτο κεφάλαιο με τίτλο Οὐ vont-ils? (σσ. 89-128) εξετάζει πού οδηγούνται οι άγιοι και τον τρόπο με τον οποίο γίνεται το πέρασμα στον μοναχισμό, στην άσκησι και στην απομόνωση (La rupture: du monde laic au monde monastique, σσ. 89-108). Για μεν τους πλούσιους αγίους αυτό το πέρασμα

4 *ἐκ νέου δὲ φιλοσοφεῖν ἐπαιδευθῆ ὑπὸ μοναχοῖς τῆς Μακεδονίου αἰρέσεως* Σωζομενός, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, VIII 27, 4, 2 (Bidez Hansen)

5 Σωζομενός, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, IX 3, 1-2 (Bidez Hansen) Βλ Κ Holum, *Theodosian Empresses*, Berkeley 1982, σσ 79-111

6 Βλ L Ryden, «New Forms of Hagiography Heroes and Saints», *The 17th International Byzantine Congress, Major Papers*, Ν Ἰόρκη 1986, σ 537

7 Για τις παραλλαγές του Βίου του Θεοδώρου Στουδίτη βλ G Fatouros, *Theodorī Studitae Epistulae*, [CFHB 31/1], Μόναχο 1991, τ 1, σ *3

8 PG 100, στ 1089 A

αποτυπώνεται στα αγιολογικά κείμενα με την οικονομική απογύμνωσή τους (Le dépouillement, σσ. 91-92), ενώ για τους πένητες με το πρώτο ταξίδι προς την αγιότητα (Le premier voyage de sainteté, σ. 92). Στις επτά ακόλουθες υποεικονότητες εξετάζονται τα θέματα που συνδέονται με το πρώτο ταξίδι του αγίου, που είναι περισσότερο πνευματικό παρά γεωγραφικό: η φυγή (La désertion et la fugue, σσ. 93-95), ο γάμος (Le mariage, σσ. 95-96), η συνάντηση με τον γέροντα (La rencontre du gérôn, σσ. 97-98). Στη συνέχεια εξετάζονται οι διάφορες περιστάσεις υπό τις οποίες οι άγιοι γίνονται μοναχοί. Αναφέροντας για παράδειγμα τον Θεοφάνη Ομολογητή, τον αρχιεπίσκοπο Κρήτης Ανδρέα⁹, τον Θεοφύλακτο Νικομήδειας κ.ά. διακρίνονται, ανάμεσα στις άλλες περιπτώσεις (Le pèlerinage, σ. 102· L'appel du désert, σσ. 102-106· Autres saints exemplaires, σσ. 106-108), οι «κοινωνικοί άγιοι» (Les saints sociaux, σσ. 98-101), οι οποίοι ασπάζονται τον μοναχισμό περισσότερο από εσκεμμένη κλίση (vocation raisonnée, σ. 98). Ακολούθως ανιχνεύεται ο προορισμός των αγίων, ανάλογα με την απόσταση που διανύουν και τον δρόμο που επιλέγουν. Οι ταξιδιώτες άγιοι της πρώιμης βυζαντινής περιόδου κατευθύνονται προς την Παλαιστίνη, τη Συρία, την Αίγυπτο (Les itinéraires de sainteté: déserts et monts sacrés σσ. 108-114), όταν, όμως, η αυτοκρατορία χάνει τις περιοχές αυτές, οι άγιοι στρέφονται προς τη Μ. Ασία, στα όρη του Ολύμπου της Βιθυνίας, περιοχή που ελκύει το ενδιαφέρον των μοναχών¹⁰ από τον 8ο ως τον 11ο αιώνα (σσ. 110-112), του Λάτρου, του Γαλησίου, αλλά και προς την Ελλάδα και τον Άθω (σσ. 112-113). Άλλοι άγιοι δεν υπερβαίνουν τα όρια της περιοχής τους (Ceux qui ne s'éloignèrent pas: les saints régionaux, σσ. 121-126), άλλοι δεν επιχειρούν ποτέ κανένα προσκύνημα ή ταξίδι (Les saints locaux, σσ. 126-128). Η συγγραφέας καταλήγει στο συμπέρασμα ότι στις δύο τελευταίες κατηγορίες καταχωρείται μεγάλος αριθμός αγίων, μολονότι τα αγιολογικά κείμενα φαίνεται να δείχνουν το αντίθετο, επειδή οι συγγραφείς τους δεν έδειχναν ενδιαφέρον προς αυτούς.

Το τέταρτο κεφάλαιο (Voyages monastiques, σσ. 129-165) ασχολείται με τα μεγάλα ταξίδια των αγίων, αφού αυτοί είχαν λάβει την μοναχική κουρά, καθώς και με τον σκοπό των ταξιδιών αυτών, στα οποία συχνά τους συνόδευαν μαθητές ή άλλοι μοναχοί από την ίδια μοναστική κοινότητα. Διακρίνονται από την μια πλευρά τα συνήθη ταξίδια (Voyages ordinaires, σσ. 130-136), στα οποία περιλαμβάνονται τα ταξίδια για την επιθεώρηση των κτήσεων του μονα-

9. Στη σ. 115 η συγγραφέας αναφέρει ότι ο αρχιεπίσκοπος Κρήτης Ανδρέας pour une raison inconnue il alla achever sa vie dans l'île de Mitylène. Ο λόγος, όμως είναι γνωστός ήδη από το 1951, όπως είχε δείξει ο Βασίλειος Λαούρδας, «Ο άγιος Άνδρέας ό έν τη Κρίσει και ή Κρήτη επί εικονομαχίας», *Κρητικά Χρονικά* 5 (1951) 46-47.

10. Από τους αγίους που αναφέρονται ότι συνδέονται με τη Βιθυνία απουσιάζει μια πολύ χαρακτηριστική περίπτωση, του Στεφάνου του Νέου (PG 100, στ 1088-1089). Βασικό και χρήσιμο βιβλίο για τον μοναχισμό της Βιθυνίας και την ανοικοδόμηση μοναστηριών την εποχή αυτή, έργο το οποίο δεν αναφέρεται στη βιβλιογραφία, είναι αυτό του V Ruggner, *Byzantine Religious Architecture (582-867) its History and Structural Elements* [Orientalia Christiana Analecta 237], Ρώμη 1991.

στηριού (σσ. 131-132), επισκέψεις στην πόλη για λειτουργικές ανάγκες (σσ. 132-134), μετακινήσεις για εθιμοτυπική επίσκεψη σε ανώτερο ιεραρχικά ή σε γειτονικό μοναστήρι (σσ. 134-135) και επισκέψεις στα λουτρά (σσ. 134-135)¹¹, και από την άλλη τα μακρινά ταξίδια (*Les déplacements au loin*, σσ. 136-138). Στα τελευταία κατατάσσονται τα ταξίδια των μοναχών σε άλλες μοναστικές κοινότητες που σχετίζονται πνευματικά με το δικό τους μοναστήρι (σσ. 136-138), σε μακρινούς τόπους για την ανεύρεση πόρων βοήθειας (σ. 138), στην πατρίδα τους (σ. 138). Τα ταξίδια που σχετίζονται με ιδιαίτερα πνευματικά χαρίσματα των αγίων ονομάζονται «άγια ταξίδια» (*Y eut-il des voyages plus saints d'autres?*, σσ. 138-144) τα οποία, ανάλογα με τον σκοπό τους, χωρίζονται σε διάφορες κατηγορίες. Άλλες μετακινήσεις είναι αυτές που σχετίζονται με τις πνευματικές ανησυχίες των αγίων (*Les missions*, σσ. 144-147). Στη συνέχεια εξετάζονται τα προσκυνήματα των αγίων στη Ρώμη και στα Ιεροσόλυμα (*Les itinéraires de pèlerinage conduisent les saints jusqu'à Rome et à Jerusalem*, σσ. 147-148), όπου αναφέρονται οι άγιοι που είχαν επισκεφθεί τις προαναφερθείσες πόλεις. Χαρακτηριστική για το θέμα είναι η μαρτυρία του Ευσεβίου *τὴν πορείαν ἐπὶ τὰ Ἱεροσόλυμα εὐχῆς καὶ τῶν τόπων ἱστορίας ἔνεκεν* (*Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, VI, XI, 2, ἐκδ. G. Bardy, *Eusèbe de Césarée Histoire ecclésiastique* [Sources chr. 41], Παρίσι 1955), επισημαίνοντας το θρησκευτικό αλλά και περιηγητικό στοιχείο του προσκυνήματος.

Στο βιβλίο δεν αναφέρεται η Αιθερία (*Aetheria/Egeria*) (4ος αι.), η μοναχή από τη δυτική Μεσόγειο, ίσως από την Ισπανία, που έγραψε σε τύπο επιστολής λεπτομερή διήγηση του ταξιδιού της στους Αγίους Τόπους (*Itinerarium*, ἐκδ. P. Maraval, *Égérie, Journal de voyage* [Sources chr. 296], Παρίσι 1982).

Ιδιαίτερη θέση στην έρευνα της κ. Elisabeth Malamut κατέχει το ταξίδι των αγίων στην Κωνσταντινούπολη (σσ. 148-165)· η ενότητα εξετάζει την εγκατάσταση των μοναχών στη βυζαντινή πρωτεύουσα (*L'établissement*, σσ. 148-151), τους λόγους για τους οποίους οι μοναχοί την επισκέπτονται, λ.χ. προσκύνημα λειψάνων, επίσκεψη αγίων εκεί εγκατεστημένων, θρησκευτικά ζητήματα, οικονομικά αιτήματα (*Le plus souvent les moines s'y rendent pour quelque nécessité*, σσ. 151-156), πολιτικοί-θρησκευτικοί λόγοι (σσ. 156-159), λόγοι διορισμού (σσ. 159-160) κ.ά. Σε μια πόλη που βρίσκεται πάντοτε στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος ως κέντρο εξουσίας (σσ. 163-164), ενδιαφέρον παρουσιάζει η επισήμανση των αγίων, ιδιαίτερα της μέσης βυζαντινής περιόδου (Λουκάς ο Νέος, Θεόδωρος Κυθήρων, Νείλος) οι οποίοι δεν επισκέφθηκαν ποτέ την Κωνσταντινούπολη (*Ceux qui n'allèrent jamais à Constantinople* (σσ. 164-165). Μήπως το θέμα θα έπρεπε να εξετασθεί διεξοδικότερα μέσα από τις σχέσεις της επαρχιακής αριστοκρατίας με την κεντρική εξουσία της πρωτεύουσας;

11. Αναφέροντας τρία παραδείγματα το συμπέρασμα που εξάγει η συγγραφέας ότι *le moine aimait bien se rendre aux thermes*, σ. 135, είναι, νομίζω, πολύ βιαστικό.

Η έννοια της φυγής, της περιπλάνησης, που ενυπάρχει στον θεωρητικό βίο του μοναχισμού αποτελεί αντικείμενο διερεύνησης στο πέμπτο κεφάλαιο του βιβλίου (*L'errance, un voyage à part*, σσ. 167-193). Στις 11 ενότητες του κεφαλαίου αυτού εξετάζεται το είδος των περιπλανήσεων και οι λόγοι που τις προκάλεσαν, με βάση τα δεδομένα των βιογράφων. Βασικός λόγος για την περιπλάνηση ενός μοναχού είναι η αντίθεσή του προς την επίσημη πολιτική και θρησκευτική πολιτική (*Le moine fuit les autorités*, σσ. 168-171), ενώ η αναζήτηση της ερημίας και της μοναχικότητας, από τα πιο χαρακτηριστικά μοτίβα στις αγιολογικές διηγήσεις, ιδιαίτερα του 4ου και 5ου αιώνα, συνιστά επίσης βασικό λόγο (*Le moine fuit la foule et entre dans le désert*, σσ. 173-180). Η προτελευταία ενότητα εξετάζει κατά πόσο με την ίδρυση μονής ή με την εγκατάσταση του αγίου σε μοναστήρι σταματά η περιπλάνηση ή αν οι ενέργειες αυτές αποτελούν μόνο έναν σταθμό της (*Un repos, une halte ou la fin de l'errance: la fondation*, σσ. 191-192).

Στο έκτο κεφάλαιο (*Visites des pèlerins et des fidèles*, σσ. 195-229) η συγγραφέας ασχολείται με την αρχαία συνήθεια των πιστών να επιτελούν προσκύνημα σε ιερούς τόπους. Με το προσκύνημα είναι στενά συνυφασμένη και η λατρεία των λειψάνων, θέμα που εξετάζεται στην πρώτη ενότητα του κεφαλαίου (*Reliques et pèlerinages*, σσ. 195-199). Η δεύτερη ενότητα είναι αφιερωμένη στο ενδιαφέρον των πιστών για τη λατρεία των αγίων ακόμη και μετά τον θάνατό τους. Όχι μόνον απλοί άνθρωποι (*Le peuple des fidèles vient de loin* σσ. 205-208), αλλά και υψηλές προσωπικότητες διανύουν πολλές φορές μακρινές αποστάσεις για να προσκυνήσουν αγίους με το χάρισμα της προφητείας (Ιωαννίκιος, Νίκων Μετανοείτε, Μιχαήλ Μαλεΐνος), για να συμβουλευθούν για το μέλλον τους, για να πληροφορηθούν για την έκβαση μιας μάχης κ.ά. Άξιο ιδιαίτερης προσοχής, που δεν τονίζεται επαρκώς στο βιβλίο, είναι το γεγονός ότι ελάχιστοι είναι οι εκπρόσωποι του κοσμικού κλήρου που επισκέπτονται μοναχούς αγίους (Ιωαννίκιος-Μεθόδιος, σ. 203). Τα μοναστήρια γίνονται πολιτικο-θρησκευτικά κέντρα, καθώς από πολύ νωρίς διατυπώνουν τη δική τους θέση στις μεγάλες χριστολογικές έριδες (*Les monastères centres d'attraction politico-religieuse*, σσ. 203-205). Οι υπόλοιπες ενότητες είναι αφιερωμένες στη διερεύνηση του ρόλου του αγίου στη διαμόρφωση της φήμης μιας περιοχής, όπου τονίζεται ο προστατευτικός ρόλος του αγίου στην κοινότητα (σ. 218), αλλά επισημαίνονται και οι όχι πάντοτε ειδυλλιακές σχέσεις του με τους απλούς ανθρώπους. Εξετάζονται, επίσης, οι σχέσεις των τοπικών αγίων με μεγάλες προσωπικότητες της περιοχής (σσ. 219-223), καθώς και με την αυτοκρατορική οικογένεια (σσ. 224-226).

Το έβδομο και τελευταίο κεφάλαιο (*La route, un monde à part*, σσ. 231-293) ασχολείται με τα ίδια τα ταξίδια των αγίων και με τα υλικο-τεχνικά μέσα των ταξιδιών. Ανάλογα με τον τρόπο μεταφοράς τα ταξίδια χωρίζονται στα διά ξηράς (*La route terrestre*, σσ. 231-236) και στα διά θαλάσσης (*La route maritime*, σσ. 237-243). Τα τελευταία προτιμώνται (σ. 238), αλλά ο συνδυασμός των δύο τρόπων μετακίνησης, όπου βέβαια αυτό ήταν εφικτό, αποτελούσε

τον συχνότερο τρόπο μετακίνησης στον μεσαίωνα. Στη συνέχεια παρατίθενται κατά χρονολογική σειρά ορισμένα παραδειγματικά οδοιπορικά αγίων με τους ενδιάμεσους σταθμούς τους (Quelques itinéraires exemplaires au fil des siècles, σσ. 243-265), συνοδευόμενα με αντίστοιχους χάρτες. Το τελευταίο κεφάλαιο συμπληρώνεται με τις εικόνες έκτακτων περιστατικών καθημερινής ζωής (Images de la route, σ. 265) και με τύπους ανθρώπων (Les hommes de la route, σσ. 272-284) που αποτυπώνονται στα αγιολογικά κείμενα.

Στα συμπεράσματα τονίζονται περισσότερο το είδος των σχέσεων που καλλιεργούν κατά τις μετακινήσεις των αγίων, η δημιουργία, δηλαδή, κοινωνικών σχέσεων ανάμεσα στους ίδιους, τους απλούς ανθρώπους, την υψηλή αριστοκρατία και την αυτοκρατορική οικογένεια. Υπογραμμίζεται επίσης η ιστορική συγκυρία κατά την οποία επιτελούνται τα ταξίδια.

Στο παράρτημα, χρήσιμο στον αναγνώστη, αναφέρονται τα τοπωνύμια που μνημονεύονται κατά την οδοιπορία των αγίων· τα τοπωνύμια αυτά έχουν καταχωρηθεί κατά γεωγραφικές περιοχές.

Η συγγρ. έχει καταβάλει προσπάθεια να κατατάξει το ογκώδες υλικό για τις μετακινήσεις των αγίων που προσφέρουν τα αγιολογικά κείμενα. Η εκμετάλλευση όμως των δεδομένων γίνεται ανεπαρκώς, κάτι που οδηγεί συχνά σε γενικεύσεις. Ιδιαίτερα αισθητή είναι η έλλειψη βιβλιογραφίας, ενώ περιττή είναι η ύπαρξη γλωσσαρίου στο τέλος, όπου εξηγείται, π.χ., τι είναι πατρίκιος, ή θέμα Ανατολικών. Παρά τις ατέλειες που παρουσιάζει, το βιβλίο δεν παύει να είναι μια ευπρόσδεκτη συμβολή στη μελέτη της ιστορικής γεωγραφίας και της βυζαντινής αγιολογίας.

Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών
Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα

ΕΛΕΩΝΟΡΑ ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ

Hans-Joachim Kühn, Die byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert. Studien zur Organisation der Tagmata [Byzantinische Geschichtsschreiber, Ergänzungsband 2], Institut für Byzantinistik und Neogräzistik der Universität Wien, Wien 1991, σελ. 318, 4 χάρτες και 2 πίνακες.

Στο βιβλίο του ο H.-J. Kühn προτίθεται να περιγράψει την οργάνωση του βυζαντινού στρατού τον 10ο και 11ο αιώνα, και κυρίως την οργάνωση των ταγμάτων. Ο τίτλος όμως, έτσι όπως διατυπώνεται, είναι πολύ ευρύτερος, διότι το βιβλίο ασχολείται, όπως άλλωστε το λέγει και ο υπότιτλός του, κυρίως με την ταγματική οργάνωση του βυζαντινού στρατού.

Το βιβλίο περιλαμβάνει δύο ενότητες. Η πρώτη ενότητα (σσ. 47-121) αφορά τα βυζαντινά τάγματα του 9ου και του πρώιμου 10ου αιώνα, δηλαδή τις Σχολές, τα Εξκούβιτα, τη Βίγλα και τους Ικανάτους. Ο συγγρ. παρουσιάζει επί-